

*Олійник Юрій Васильович, заступник
начальника відділу інформації та
використання документів Державного
архіву Хмельницької області, кандидат
історичних наук*

Адміністративний, судовий та поліцейський апарат на окупованій території Хмельниччини

Шановні ветерани, учасники конференції! Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. займає особливе місце в історії України. Вона залишила незагойні рани в людській пам'яті та визначила розвиток світової історії в другій половині ХХ століття.

Для жителів Хмельниччини війна розпочалася 22 червня з оголошенням Указу Президії Верховної Ради СРСР про введення воєнного стану та мобілізації військовозобов'язаних громадян.

З початком війни бійці і командири Червоної армії героїчно чинили опір німецько-фашистським загарбникам на всіх фронтах, але ворог швидко просувався на схід.

Першим населеним пунктом Кам'янець-Подільської області, окупованим фашистами 29 червня, стало село Білотин Плузжнянського району. Натиск ворога з кожним днем посилювався. Гітлерівці 3 липня захопили Берездів, 4 липня – Шепетівку, 8 липня – Проскурів, 11 липня – Кам'янець-Подільський, 17 липня – Летичів. Останні села області – Сахни та Погоріле Летичівського району окуповані 18 липня 1941р. [1, с. 18].

17 липня 1941 р. на окупованих східних територіях Гітлер утворює Міністерство окупованих східних областей, яке очолив А.Розенберг. 20 серпня з частини захоплених українських територій створено рейхскомісаріат “Україна” [2, с. 198].

А. Розенберг пропонував на посаду рейхскомісара штабслайтера Шікенданца, а Е. Коха на посаду рейхскомісара Росії, де окупаційний режим мав бути жорстокішим. Однак, за рекомендаціями Г. Герінга і М. Бормана,

керівником рейхскомісаріату А. Гітлер призначив гауляйтера Східної Пруссії Е. Коха. У промові при вступі на посаду рейхскомісар охарактеризував себе „як брутальну собаку” і цинічно заявив, що не збирається займатися вивченням слов'янської душі, а буде наводити порядок з допомогою тютюну, горілки і батога. У Німеччині Е. Коха називали „другим Сталіним”, що зможе найкраще виконати намічені плани щодо України.

До складу рейхскомісаріату “Україна” – найбільшої на території України адміністративної одиниці - входили шість генеральних округ: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ та Крим.

Генеральна округа Волинь-Поділля поширювалася на території Кам'янець-Подільської, Рівненської, Волинської, південні райони Пінської та Брестської областей (Республіка Білорусь), північні райони сучасної Тернопільської області та західні райони (Барський, Мурованокуриловецький та частина Могилів-Подільського району) Вінницької області. Територія генеральної округи зазнавала змін протягом всього періоду окупації. Якщо у 1942 р. вона займала площу 77.035 км²[3, с.17], то у 1943 р. вже – 80.507.99 км² [4, арк.12] і була найбільшою в рейхскомісаріаті „Україна” (для порівняння: Київська нараховувала 71790,10 тис. км², Житомирська – лише 64800,11 тис. км² [5, арк.7]).

В окрузі проживало 4211916 тис. осіб. За цим показником Волинь-Поділля посідала в рейхскомісаріаті “Україна” друге місце після округи Київ (4 455 927 тис. чоловік) [6, арк.18].

Німецька цивільна влада зосереджувалася в руках генерал-комісара та гебітскомісарів (керівників гебітів). У структурі управління генерал-комісаріату працювало 4 головні управління: центральне, головне, господарське та технічне.

Наступною ланкою в структурі німецького цивільного управління були гебіти. На початок 1942 р. на території сучасної Хмельниччини діяло 9 гебітскомісаріатів: Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський та Ярмолинецький [7, арк.23].

В їх адміністрації працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць).

На території генеральної округи, крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було створено органи місцевого управління (самоврядування): обласні, районні, міські, волосні та сільські управи. Їх керівниками гітлерівці призначали українців.

Наступною ланкою адміністративно-територіального поділу були райони. В Радянському Союзі територія колишнього району охоплювала від 20 до 40 сіл, в яких проживало до 40 тис. осіб [8, с.93].

Від керівника району вимагалось виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Керівникам району заборонялося самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій [9, арк. 143]. У штаті кожної секції працювали від двох до п'яти працівників. Керівники секцій несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу-мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару.

Структуру міських управ, їх штат регламентувала низка розпоряджень німецьких цивільних органів. Керівник міста підпорядковувався голові району. Заступник голови виконував обов'язки секретаря міської управи та керівника адміністративної секції [10, арк.2].

Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Для прикладу, в Антонінському районі було створено 14 волостей, кожна з яких нараховувала по 2-4 села. Найнище в адміністративному управлінні стояли сільські управи.

Колоніальний режим на окупованій території гітлерівські загарбники підтримували розгалуженою мережею каральних поліцейних органів – гестапо

(державна таємна поліція), охоронних загонів фашистської партії (СС), служби безпеки (СД), поліції порядку, жандармерії, допоміжної поліції та судових органів.

У генеральній окрузі „Волинь–Поділля ” поліцейськими структурами керував начальник СС та поліції. Йому підпорядковувались місцеві начальники поліції безпеки та поліції порядку. На рівні гебітскомісаріатів поліцію організовували жандармські начальники (вони ж керівники – СС та поліції).

На території колишньої Кам'янець-Подільської області органи поліції безпеки і СД розпочали роботу навесні 1942 р. Було створено три окружні відділи СД, штаб-квартири яких дислокувалися у містах Кам'янці-Подільському, Старокостянтиніві та Шепетівці. Старокостянтинівський окружний відділ СД очолював гауптшарфюрер К. Граф, який пропрацював на цій посаді з літа 1942 по березень 1944 рр. Очолюваній ним структурі підпорядковувалась територія від м. Шепетівки (на півночі) до м. Дунаївці (на півдні). На сході компетенція відділу поширювалася на смт Летичів, а на заході – до смт Підволочиська.

Окружні відділи СД безпосередньо підпорядковувались центральній конторі в м. Рівному. З осені 1942 р. при кожному окружному відділі СД створювалася карна поліція. Відповідно до штатного розпису вона працювала в складі двох відділів: кримінального та політичного. Так, у штаті Старокостянтинівської карної поліції працювали 11 осіб. З осені 1942 по 1943 рр. її очолював А. Бондарчук, а після його страти партизанами, з 1943 по 1944 рр., – Лягушин. Працівники відділу займалися справами карного характеру, вели боротьбу з антинімецькими проявами серед місцевого населення, виявляли колишніх радянських і партійних активістів. За кожним працівником поліції було закріплено населені пункти, в яких вони проводили оперативні заходи по виявленню неблагонадійних осіб та партизанів.

За результативну роботу працівники карної поліції отримували жандармський пайок першої категорії. За виконання особливих доручень працівники, наприклад, Старокостянтинівської карної поліції отримували ще й персональні подарунки від керівника СД Графа у вигляді теплих речей та відрізів

тканини на пошиття одягу. Їм також надавалося право носити німецьку форму та харчуватися у військових їдальнях.

У структурі поліції безпеки та СД працювали також відділи жандармерії. Так, Теофіпольську жандармерію з 1941 по 1944 рр. почергово очолювали Райм, Гюнт, Ян та Шмілле. Жандармерія працювала у складі 5 службовців – 3-х жандармів, секретарки та перекладача [11, арк. 106]. В Антонінському гебіті жандармерія розпочала працювати з кінця жовтня 1941 р. під керівництвом німця Пауля. Штат жандармерії складався із трьох осіб німецької національності.

На території генеральної округи також дислокувалися розвідувальні та контррозвідувальні органи вермахту.

У м. Рівному з серпня 1941 по листопад 1942 рр., а з лютого 1943р. у м. Здолбунів дислокувалося регіональне відділення армійської розвідслужби „Штаб зв'язку ОКВ Україна”. Його очолював полковник Науманн. Відділення мало такі відділи: 3 F – для боротьби з радянською розвідувальною агентурою; 3 C – для боротьби з підпіллям та партизанами; 3 L – для контррозвідки у військових частинах; 3 RGF – для агентурної роботи в таборах для військовополонених.

У м. Проскурові з часу окупації дислокувалася „Абверкоманда-305”, працівники якої активно займалися збором інформації та викриттям закинутих у тил радянських агентів і розвідників. Їй підпорядковувалась „Абвергрупа 314”, штаб-квартира якої з грудня по березень 1944 р. перебувала в м. Кам'янці-Подільському. Особовий склад цієї групи займався виявленням радянської агентури, партизанських та підпільних груп, а також націоналістичних формувань.

Абвергрупи за місцем дислокації створювали розгалужену мережу розвідувальних пунктів (мельдекопфів) на чолі із зондерфюрерами або місцевими колаборантами. Резиденти самостійно підбирали агентів, погоджуючи кандидатури з референтами. Кожний резидент мав у підпорядкуванні 15 вивідувачів, у т.ч. 2–3 штатних, які входили до складу оперативної групи та виконували його особливі доручення [12, с. 393].

Каральні функції забезпечувала розгалужена мережа підрозділів із місцевої допоміжної поліції. Штатний розпис районних і міських відділів поліції передбачав посади начальника поліції, слідчого, дільничного інспектора, старшини, секретаря, старшого та рядових поліцаїв. На посаду керівників поліції Е. Кох пропонував призначати осіб, які „пройшли певний випробний термін і підходять по своїй зовнішності і поведінці на ці посади” [13, арк. 15]. У поліцейських структурах працювали паспортний, кримінально-слідчий, політичний, охорони порядку і пожежний відділи.

Різною була чисельність працівників у районних та окружних відділах. Так, у Дунаєвецькому окружному відділі працювали 110 поліцаїв, Старокостянтинівській районній поліції – 80 [14, арк. 86], в Шепетівській поліції – 45 осіб.

Поліцейські пости було запроваджено також по селах. Так, у кущовому відділі поліції, що знаходився у с. Дерев'яни, нараховувалось 12 поліцаїв, у с. Воробіївці – 8 [15, арк. 38].

За чисельністю українська поліція перевершила навіть лихозвісні органи НКВС. У рейхскомісаріаті „Україна” один представник охорони порядку припадав на 500 цивільних осіб, що становило близько 1% від загальної кількості населення рейхскомісаріату. За роботу в поліції начальник отримував 1200 крб, слідчі та дільничі інспектори – 800 крб, рядові поліцаї – 280 крб.

Досить часто, поряд із колишніми злочинними елементами, в рядах поліції опинялися представники радянської міліції, радянських органів, командири прикордонних загонів та військових частин. Так, Шепетівську окружну кримінальну поліцію в роки окупації очолював К. Нейман (за радянської влади – начальник Шепетівського карного розшуку та в.о. начальника Славутського райвідділу НКВС); начальником Славутської міської поліції окупанти призначили Ткаченка-Дурасова, колишнього бійця Олевського прикордонного загону; Плужнянською поліцією керував начальник прикордонної застави Брежнев.

Осіб, які зголосилися добровільно служити в поліції, після співбесід з керівниками поліцейських підрозділів, направляли на курси поліції або в поліцейські школи, які діяли майже у кожному гебітскомісаріаті. Школи поліції працювали в м. Дунаївцях, м. Кам'янці-Подільському, м. Меджибожі, м. Антонінах та м. Теофіполі. Чисельність курсантів у школах була різною. Так, у Кам'янецькій школі поліції, що знаходилась у будинку колишнього інституту, навчалось від 100 до 150 осіб, Теофіпольській, яка працювала при Теофіпольському відділку жандармерії – 100 осіб.

Для розслідування особливо важливих справ, окупанти створили „зондергеріхти” (суди особливого призначення), у яких судочинство провадив суддя та два засідателі німці.

Цивільні справи розглядалися в третейських (мирових) судах. Судочинство в них вершили шліхтери (мирові судді). Вони входили до складу місцевих органів самоврядування (правовий відділ), але підпорядковувались безпосередньо гебітскомісару. На керівника відділу покладалися також прокурорські функції. Нагляд над судочинством, що провадили мирові судді, здійснював генеральний комісар через контролюючі органи у своїй адміністрації. При розгляді справ мирові судді керувалися введеним у дію німецьким законодавством та приписами. Їм надходили справи, вироки по яких обмежувалися дворічним тюремним ув'язненням та накладанням грошового штрафу в розмірі до 10 тис. крб.

Таким чином, створений гітлерівцями колоніальний режим підтримувала сформована власна адміністративна вертикаль, яка передбачала роботу нацистських цивільних органів влади та органів української допоміжної адміністрації; розгалужена мережа каральних органів, основним завданням яких було винищення цивільного населення, полювання за ідеологічними супротивниками, придушення руху Опору, формування у населення почуття страху перед новими господарями.

Література:

1. Слободянюк П. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945рр.)// Слободянюк П., Вавринчук М., Олійник Ю., Смоленюк П., Телячий Ю. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2007.– 311с.
2. Олуйко В.М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність // Олуйко В.М., Слободянюк П.Я., Баюк М.І. – Хмельницький: ПП Мошак М.І., 2005. – 285с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р-420. –оп.1. –спр.15. –арк.7.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3206, оп.1, спр.6, арк.25.
5. ДАХМО, ф. Р-420, оп.1, спр.15, арк.10.
6. ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр.6, арк.25.
7. ДАХМО, ф.Р-539, оп.1, спр.93. –арк.87.
8. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / Рекотов П.В. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). –1997. – №3. – С.93.
9. ДАХМО, ф. Р-429, оп.1, спр.2, арк.143.
10. Там само, ф.Р-426, оп.1, спр.24, арк.10.
11. Архів управління СБУ в Хмельницькій області, спр. 23853. – Т. 2, 150 арк.
12. Вавринчук М.П. Діяльність спецслужб фашистської Німеччини на території Кам'янець-Подільської області в 1941-1944 рр. / М.П. Вавринчук // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту : Історичні науки. –Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 13. – 403с.
13. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 109, 85 арк.
14. Архів управління СБУ в Хмельницькій області, спр. 25463, 85 арк.
15. Там само, спр. 4903, 81 арк.